१०७/६

"अथ"

107/6

ग्रन्थनामः-	"दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्" (सव्याख्यानम्)
व्याख्याकर्तृनामः-	"स्वयम्प्रकाशयतिः"
विषयः-	"स्तोत्रम्"

932 ✓ Dakshina Murthy Strostram.

१०७/६

य य

विश्वं विविधप्रत्यये ग्राम्यं विं दाहिसर्वं भिदं जगत् निजान्तर्गतं निजस्वीयं अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तं प्रत्यक्स्वरूपे स्थितमिति यावत् । नि
र्विकारे निरंध्रे अतिस्वच्छे असंगे सूक्ष्मे प्रतीचि चिद्गतस्य लक्ष्यपरीतस्य स्थितौ दृष्टान्तमाह । दर्पण दृश्यमाननगरीतुल्यमिति । दर्प
णे आदर्शे निरंध्रे असंगे अतिस्वच्छे सूक्ष्मे निर्विकारे प्रतिबिंबितास्सती दृश्यमाना अवलोक्यमाना या नगरी चतुर्दिक्षु निबद्धा पुरी
सप्तवापीयुक्ता नानोपवना [illegible] दक्षिणोत्तरत [illegible] अतिमनोहरामाह । मृगहयकूपवितामगल [illegible] दीपिकादिसुविराजिता अनेकको
टाविरवरियुता नानाविधजनसंकुला क्वचित्कष्टमागगजदेवायुता [illegible] च दर्पणे प्रतिबिंबिता या महानगरी तत्तुल्यं तत्समानं तदुक्त
मारतीतीर्थैः निश्छिद्रे दर्पणे भाति वस्तुगर्भं बृहद्रूपत् । सच्चित्सुखे तथा नानाजगद्रूपमिदं वियदिति । वासिष्ठे । शिलोपाख्या
ने इदमुक्तं । द्यौः क्ष्मा वायुरथाकाशं पर्वताः सरितो दिशः । संनिनस्यानि [illegible] लासाच स्वपि [illegible] नभ नागपि । अप्यंत्यंत न [illegible] गायाः
सुनिरं आकृतेरपि ॥ विद्यते न जगद्दृश्यान्नीव वितते [illegible] कल इति ॥ ननु यदि प्रतीचः अन्तरेव सदा विश्वं तिष्ठति तर्हि रागादिवद
न्तरेवानुभूयेतेत्याशंक्याह ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ आत्मनि स्वप्रकाशे प्रतीचि विषये आश्रये च या माया अविद्या
॥ ॥ विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्नात्मनि सूर्ये पेचकादीनामंधकारप्रतीतिवत् १

॥ ॥ मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ॥ ॥

मामहं न जानामीति भ्रमानुभवसिद्धा तया मायया बहिः स्वस्माद्बाह्यदेशे उद्भूतमिव आविर्भूतमिव पश्यन् अवलोकयन् न
यः इत्युत्तरत्र संबंधः । ननु विद्यमानस्य जगतो बाह्यत्वेनानुभवे दृष्टान्तमाह । यथा निद्रयेति । यथा निद्रया स्वाप्नजगत्साक्षि
णि स्वस्मिन्नध्यस्तत्वात् स्वस्थितमपि स्वस्माद्बहिःस्थितमिव अनुभवति ॥ तद्वदिदं जाग्रत्प्रपंचमपि स्वस्मिन्नसत्येन
अध्यस्तत्वात् स्थितमेव स्वाध्यस्तदेहादितादात्म्याध्यासवशात् स्वस्माद्बहिरिव पश्यति ॥ अन्यथा जडस्य जगतः प्रत्यग
नन्येन सहसंयोगाद्यन्यतमसंबंधासंभवेन प्रतीचः प्रकाशाज्जगदज्ञानं स्यात् ॥ तस्मात्तत्राध्यस्तमेव तत् । तथा च श्रु
तिः [illegible] भवति ॥ पुरुरत्र यत्क्रीडति यच्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रं । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे
न्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं । मयि सर्वं लयं याति तद्ब्र
ह्माद्वयमस्म्यहमिति ॥ पुराणवचनं च यथा स्वप्नप्रपंचोयं मयि मायाविजृंभितः । एवं जाग्रत्प्रपंचश्च मयि मायाविजृंभित इति
ननु तर्हि प्रतीच्येव जाग्रत्स्वप्नौ अध्यस्तौ अनुभूयेते ॥ भ्रान्त्या बहिरिवेति भावः ॥ न च आत्मनि प्रपंचोध्यस्तः स्वप्नवदध्यस्त न कदाचिदपि
बाधानुभूयते अनात्मन्यध्यस्तः । किंतु बहिः परमार्थत एव सविद्य तदित्याशंक्य यथा स्वप्नप्रपंचोऽध्यस्तोपि तद्दीस

स्य इव भातः प्रबोधसमये बाध्यते तथैवायमपि जायते प्रपंचस्य । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वेन भा[illegible]तो पि आचार्येण परमदयालु
नासाक्षात्परमेश्वरावतारेण उपदिष्टतत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यप्रत्यग्ब्रह्मैक्यसा[illegible]क्षात्कारसमूपसमूलबाधितः सन्नद्वयगोमि
२ भ्याहृतीयब्रह्ममात्रतया परिशेषो भवदित्यभिप्रेत्याह । यत्साक्षादित्यादिना ॥ यः प्रपंचोऽत्र ध्यस्तोऽधिष्ठानभूतः प्रत्यगा
त्मा प्रबोधसमये [illegible] गुरूपदिष्टमहावाक्यात्तत्त्वमसि कालेऽद्वयः सर्वस्य प्रपंचस्य समूलस्य बाधितत्वेनाविद्यादिद्वयरहित
स्वात्मानमेव वियदाद्यधिष्ठानभूतब्रह्माभिन्नं सच्चिदानंदात्मकं प्रत्यंचमेव साक्षात्कुरुते सच्चिदानंदात्मकं ब्रह्माहमस्मीत्यद्वि
तीयमात्मव्यवधानेनानुभवति ॥ यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतेः । तस्मै [illegible] रूपाय [illegible] श्रीगुरुमू
र्तये श्रीगुरुब्रह्मरूपत्वेन त्रिविधपरिच्छेदशून्याय ज्ञानोपदेष्टा पुरुषस्तन्मूर्तये तद्रूपेणावस्थिताय श्रीदक्षिणामूर्तये
दक्षिणाभिमुखा मूर्तिर्यस्य तस्मै परमाद्वैतविज्ञानं कृपया वै ददाति यः ॥ सोयं गुरुर्गुरूणां साक्षात्परमेश्वर एव । अथवा श्रीमती
विग्रहे ॥ ॥ यत्साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं
श्रीदक्षिणामूर्तये ॥१॥

साक्षाच्छिव एव न संशय इत्यादि वचनानेभ्यः
ज्ञानोपदेष्टा गुरुः ×१

अथ दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् (सव्याख्यानम्)

107/6

१०७/५

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीशिवाभ्यां नमः ॥ मौनव्याख्याप्रकटितपरब्रह्मतत्त्वं युवानं वर्षिष्ठान्तेवसदृषिगणैरावृ
तं ब्रह्मनिष्ठैः ॥ आचार्येंद्रं करकलितचिन्मुद्रमानंदमूर्तिं स्वात्मारामं मुदितवदनं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥१॥ कैवल्यानंद
योगींद्रसुखानंदयतीश्वरौ ॥ नत्वा रभे लघुव्याख्यां दक्षिणाशामुखस्तुतेः ॥२॥ इह खलु सर्वज्ञो भगवान्भाष्यकारः
लोकानुग्रहैकप्रयोजनकृततारीरपरिग्रहः सकलवेदांतदुग्धाब्धेर्न्यायमंदरेण विचारनिर्मथनाद्विभ्रता
ह्वामृत [illegible] विन्यासकलनामूलदक्षिणामूर्तिस्तोत्रं सकललोकानुजिघृक्षया भाग्यजीवभाग्यजगद्भाग्यं तद्दपर
भेद मेश्वरमोक्षप्रदगुरूणामत्यंतावबोधकासक्तपाठश्रवणार्थमननादिमात्रेण परमपुरुषार्थप्रापकमारभमाणस्तस्य वेदांतसा
रभूतनवनीतपिंडात्मकत्वेन तदीयविषयादिभिरेव तद्दसासिद्धिमभिप्रेत्य प्रतीचः सकलजगदधिष्ठानत्वेन परमेश्वरता आदौ
दर्शयन्दक्षिणाभिमुखं परमेश्वरं मनसा पूजयति ॥ ॥

द्रूपस्य परिणामासंभवात्। अतः नित्याः निरवयवाः चतुर्विधाः परमाणवः जगदारंभका इति। तेष्वेव तु स्य स्थितिः॥
यैद्यप्रधानमेवाजडं त्रिगुणात्मकं जगदाकारेण परिणमति। तत्रैवेदं जगत्परमार्थतोऽस्ति न तु चिदात्मनि इति नैय्यायिकानां
सांख्यानां वा मतं। तत्राद्यं न तावत्परमाणवारंभकमिदमुपपद्यते। निरवयवानां तेषां सर्वात्मना संयोगे प्रथिमानुपपत्तेः।
किंच यथा गवाश्ववत्कार्यकारणभावायोगात् सूक्ष्मसतस्य कार्यस्य शशविषाणवदसत्त्यनुपपत्तेः॥ अत्यंतभिन्नकार्या
रंभे कार्यगुरुत्वादिवैगुण्यापत्तेः परमाणुसद्भावे च प्रमाणाभावात्। कार्यद्रव्यस्य स्वन्यूनपरिमाणारब्धत्वनियमस्य
स्थूलतूलपिंडारब्धत्वाद्यादृष्टवदर्शनाच्च। नापि प्रधानपरिणामवादः॥ तस्य चेतनानधिष्ठितस्य कार्योत्पादे स्वतः
असामर्थ्यात्॥ लोके रथादेश्चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिदर्शनात्तत्सद्भावेपि प्रमाणाभावात्। अजामित्यादिश्रुतेश्च
तेजोबन्नादिप्रकृत्यव्याकृतपरत्वाच्च॥ किंतु श्रुतौ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः।
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। यतो वा इमानि भूतानि जायंते। यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञान
मयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इत्यादौ सह स्वनाऽऽपरमात्मन एव चेतनाद्देवजगदुत्पत्तिश्रव

त्वा

३

णाद्विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्य गोमयवृश्चिकपुरुषकेशलोमादौ दर्शनात्॥ आरंभपरिणामातिरेकेण अ
नततोऽन्यथाभानविलक्षणविवर्तरूपप्रकारस्यापि कार्योत्पादे सर्पभ्रमशुक्तिरजतादौ दर्शनात्। उपादानसमसत्ता
ककार्योत्पत्तिः परिणामः। उपादानविषमसत्ताककार्योत्पत्तिः विवर्तः॥ अत्र विवर्तवादस्य विवक्षितत्वात्॥ सर्वं तं परा
दाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिश्रुतावात्मनोऽन्यत्र जगद्दर्शनस्य निंदितत्वात्॥ घटोस्ति पटोस्ति घटः स्फुरति पटः स्फु
रतीति सत्तास्फुरणानुविद्धतयानुभूयमानस्य जगतः मृदनुविद्धघटस्य मृत्कार्यत्ववत्सत्स्फुरणरूपात्मकार्यत्वस्यै
व युक्तत्वात् [illegible]मैव जगदुत्पत्त्यादि[illegible]कणोरमित्यभिप्रेत्याह॥ बीजस्येति॥ इदमनुभूयमानं सर्वं जगत्प्रागुत्पत्तेः
पूर्वं निर्विकल्पभोक्तृभोग्यादिविकल्परहितमात्ममेवात्रासीत्॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। सदेव सौम्येदम
ग्र आसीदित्यादिश्रुतेः॥ तत्र दृष्टांतमाह। बीजस्यांतरिवेति। बीजस्यांतर्मध्ये अंकुर इव वट उपलक्षणमेतत्सकलपत्रपु
ष्पफलशाखाविटपात्मकवृक्षो यथा। उत्पत्तेः पूर्वं निर्विकल्पं बीजमात्रमासीत्। [illegible] मायया ईश्वराधिष्ठित
याकल्पितौ यौ देशकालौ तयोश्च कलना संबंधः तद्वैचित्र्येण चित्रीकृतं नानाविधभेदभिन्नतया विभक्तं। तन्मा
॥ ॥ बीजस्यांतरिवांकुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनर्मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतं॥ ॥

[illegible]समयमायाकल्पितदेश
कालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतं ४२

४

भूरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेनिश्रुतेः॥ ननुकथमीश्वरस्याद्वितीयस्य बाह्यसाधनरहितस्य जगदुत्पादकत्वं। कुलालादे
र्बाह्यसाधनवतएवकार्यकरत्वदर्शनादित्याशंक्य ईश्वरस्यानाद्यनिर्वचनीयमायाशक्त्युपहितस्य स्वेच्छामात्रेणैव ऐंद्र
जालिकवदेववा ऋषिविश्वामित्रादियोगिवच्चोपपद्यते जगदुत्पादकत्वमित्यभिप्रेत्याह॥ मायावीवेत्यादिना॥ यः परमेश्वरः मा
यावीव लोके प्रसिद्ध इंद्रजालिकमायावीव महायोगीव विश्वामित्रादिमहायोगीवत् स्वेच्छया स्वसंकल्पमात्रेण विजृंभयति
उत्पादयति॥ इंद्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते॥ तदात्मानं स्वयमकुरुत॥ स च त्यच्चाभवदित्यादिश्रुतेः॥ नापि मा
ययात्मनः सद्वितीयत्वं तस्यापि कल्पितत्वात्। नापि तस्य कारणत्वेन विकारित्वं जगत्कारणस्यानाद्यनिर्वचनीयमाया
घटितया कल्पितत्वेनोपलक्षणस्य तत्र विकारा[illegible]भापादकत्वात्॥ यावत्कार्यमवस्थायी भेदहेतोरुपाधिना॥ नक ५

॥मायावीव विजृंभयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये॥ २॥ ॥

श्चित्तया भेदधीहेतोरुपलक्षणं भवति। न तस्य तत्र कस्यापि दोषस्याभावात्। अत्रैवं प्रत्यगभिन्नं सकलजगदुत्पत्तिस्थि
तिलयहेतुरितिभावः॥ तस्मै नमः॥ २॥ ॥

सच्चिदानंदात्मिका मूर्तिः अतिमहत्तरा मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः तस्मै श्रीगुरुमूर्तये। अनाद्यचिंत्यमायाशक्त्या दक्षि
णः समर्थः स्थित्युत्पत्तिविरचननिपुणः अशेषपरमार्थतो मूर्तिश्चाकारविशेषरहितः। अस्थूलमनण्वादिश्रुतेः श्रीदक्षिणा
मूर्तिस्तस्मै इदं नमः अह्वीभावोस्तु इति शेषः अह्वीभावश्च स्वात्मनः परमेश्वरेणैकत्वेन समर्पणं॥ अत्र च पूर्वार्धेन तत्प
दार्थ उक्तः॥ उत्तरत्र श्रीगुरुमूर्तये श्रीदक्षिणामूर्तये इति पदद्वयेन मूर्तिद्वयोक्तः तत्त्वार्थ उक्तः। स्वात्मानमद्वयमि
तिपदद्वयसामानाधिकरण्येनैतच्छब्दाभ्यां च प्रत्यगब्रह्मैक्यलक्षणवाक्यार्थ उक्तः॥ सकलवेदांतसिद्धश्चायमेवा
र्थ उक्तैः श्लोकैः प्रपंच्यते॥ दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजांतर्गतं विश्वं यथा निद्रया तथा आत्मनि मायया बहिरुद्
तमिव पश्यन्यः प्रबोधसमये अद्वयं स्वात्मानमेव साक्षात्कुरुते तस्मा इदं नम इत्यन्वयः॥ एवमस्यार्थो वार्तिके
कारेण संगृह्योक्तः ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने॥ व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः॥ १॥ ॥
ननु आत्मनि प्रपंचस्यावस्थानं नोपपद्यते। तदकारणकत्वात्। तथाहि किमात्मा जगदारंभकः उत तदाकारपरिणा
मी नाद्यः एकस्याविभागश्चिद्रूपस्यात्मनः जडप्रपंचारंभकत्वासंभवात्॥ नाद्वितीयः निरवयवनिर्विकारत्वि

१५

दिति॥ अथवाननु घटः सन् पटः सन्नित्येवं सत्त्वेन प्रतीयमानस्य जगतः कथमसत्तुल्यत्वमध्यस्तत्वेनोच्यत इ
त्याशंक्याह॥ यस्यैवेत्यादि॥ सत्प्रकाशरूपाधिष्ठानात्मसत्तैवारोपितजगन्निष्ठतया प्रतीयते न तु तस्य स्वतः सत्त्वं
अथात आदेशो नेति नेतीत्यादि। नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या प्रपंचस्य निषेधादारोपितत्वप्रतीत्युपपत्तेश्च
तस्यासद्विलक्षणत्वस्यांगीकारान्न शशविषाणतुल्यत्वम्॥ ततो परोक्षप्रतीत्युपपद्यत इति तात्पर्यार्थः॥ अक्ष
रार्थस्तु पूर्ववत्। ययमसत्यप्रपंचे सत्यत्वबुद्धिरनात्मनि देहादौ चात्मत्वबुद्धिरियमेव सकलसंसारनिदानं तस्य च
निवृत्तिर्निरूपद्दिष्टतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्त्यैवेत्यभिप्रेत्याह॥ साक्षादित्यादिना॥ यः गु
रुरूपः परमेश्वर आश्रितान् विधिवदुपसन्नांस्तत्त्वमसीति वेदवचसा यज्जगत्कारणं सदद्वितीयं ब्रह्म तत्त्वमसि न त
तो भिन्नो सीति वेदवचसा वेदवाक्येन साक्षादेवापरोक्षत्वेन तत्त्वं बोधयति ज्ञापयतीत्यर्थः॥ ननु कथं किंचिज्ज्ञत्वस
र्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्मवतोर्जीवेश्वरयोरभेदमयोग्यं वेदो बोधयतीति चेदुच्यते॥ सो यं देवदत्त इत्यादिवाक्यं तद्देशतद्देश ५

॥॥ साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान्॥

त्वादिविरुद्धांशं त्यक्त्वा अविरुद्धांशं पिंडमात्रमादाय भागत्यागलक्षणया यथाभेदं बोधयति तथा तत्त्वमस्यादिवाक्य
मपि जीवेश्वरयोर्मायांतःकरणाद्युपाधितन्निमित्तकं किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धांशं त्यक्त्वोभयत्रानुगतं विरुद्धचिन्मात्र
दानेनाभेदं बोधयति॥ अत्र महावाक्यार्थविषये याया अनुपपत्तयः परैरुद्भावितास्तास्ताः सर्वाः सर्वैराचार्यैः सर्वत्र पराक्रम्य
निरस्ता इति नास्माभिस्तत्र यत्यते॥ संग्रहव्याख्याने प्रवृत्तत्वात्॥ नन्वेवं वाक्यजन्यज्ञानान्निवृत्तो पि संसारः स्वप्नभ्रम
पयोरिव पुनरपि कदाचिदुद्भवेदित्याशंक्याह॥ यत्साक्षादित्यादिना॥ यत्साक्षात्करणाद्यस्य स्वप्रकाशनिष्प्रपंचसदानंद
रूपस्य ब्रह्मणः साक्षात्करणादपरोक्षतया सोहमस्मीति विज्ञानाद्भवांभोनिधौ संसारसमुद्रे पुनर्भूयः आवृत्तिरावर्तनमागम
नं न भवेन्न स्यात्॥ तरति शोकमात्मवित्। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। न स पुनरावर्तत इत्यादिश्रुतिभ्यः सुषुप्तिभ्रम

॥॥ यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवांभोनिधौ तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये॥३॥ ॥

पयोर्मूलाज्ञानस्य विद्यमानत्वात्सुषुप्त्यनंतरं मिति भावः॥ तस्मै नम इति॥ ३॥ ननु जगतः कथमात्मसत्ताप्रकाशाभ्यां तद्वत्
मात्मवत्स्वतएव सत्ताप्रकाशौ जगतो भवतां न कदाचिदनीदृशं जगदिति श्रुतेरित्याशंक्यात्मसत्ताप्रकाशौ सत्त्वेन दृश्

स्वतः

× तस्य च वाक्यजन्यज्ञानेनात्र न तथा त्वमुक्तस्य पुनरुत्थानं ×२॥

भमा

उस्यसत्तिविना चानुपपत्तेः तद्वदेव च करणाद्युपेक्ष्या सर्वदा भानप्रसंगाच्च न स्वतः सत्ताप्रकाशौ जगतो भवतः किं

त्वात्मसत्ताप्रकाशावेव जगतोपि सत्ताप्रकाशौ ॥ नन्वेवं तर्हि सर्वस्य जगत आत्मन्यध्यस्तत्वे भूत्वभनेवा कथं कारणाद्य

६ पेक्षा प्रकाशरूपात्मसंबंधादेव सर्वं सर्वदा किमिति न भायात् । सर्वगतचैतन्यस्याप्यविरोधेनाज्ञानावृतत्वेन कथं

कदाचित्कं भानं जगतो । अज्ञानस्य चैतन्यातिरिक्तनिवर्तकाभावात्तस्य चाविरोधित्वादित्याशंक्याह ॥ नानाच्छिद्रेति ४

नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं ॥ नानाच्छिद्रस्यानेकच्छिद्रयुक्तस्य घटस्य कुंभस्योदरेंऽतःस्थितः

वर्तमानः यो दीपः तस्य प्रभेव भास्वरं भासनशीलं दीपवत्स्वमविरोधिलक्षणप्रकाशस्वभावं यस्य पुरुषस्य घट स

वद्देहे नवच्छिद्रयुक्ते देहेंऽतःकरणे प्रतिबिंबसाक्षित्वेनावस्थितस्य स्वरूपभूतं ज्ञानं चैतन्यं चक्षुरादिद्वारा करणद्वारा

साधनानि चक्षुःश्रोत्रादीनि यानि करणानि विषयोपलब्धिस्थानानि तद्द्वारा तच्छिद्रेण बहिर्विषयदेशं स्पंदते गच्छतीन्द्रियाणां

विषयसंप्रयोगे तद्द्वारा चैतन्योपाध्यंतःकरणे [illegible] गच्छति सति तत्प्रतिबिंबितचैतन्यमपि गच्छतीति गत्वा तं विषयं ६

॥ ॥ नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पंदते ॥ ॥

नन्वसदेवेदमग्र आसीत् । अतः असदेव जगत्कारणं पिंडादिनाशादेव घटाद्युत्पत्तिदर्शनात् जागराद्यकालीनकार्य

स्य चासत्पूर्वकत्वदर्शनात्तद्दृष्टांतेन जगतोपि तथात्वानुमानादसद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुतेश्चेत्यसद्वादमाशंक्याह ॥ चैतन्यमेवा

यस्यैव स्फुरणमिति ॥ यस्य प्रत्यगभिन्नस्य परमेश्वरस्य स्वरूपभूतं सदात्मकं सद्रूपं स्फुरणमेव असत्कल्पार्थगं असत्कल्पाः

असत्तुल्याः स्वतः सत्तारहिताः अनिर्वचनीया ये अर्थाः वियदादयः नानाकृतीत्यसत्कल्पार्थगमनिर्वचनीयं वियदादि स

पदार्थनिष्ठमिति यावत् भासते प्रकाशते । अयं भावः जगतोऽसत्कारणत्वे घटोऽसन् पटोऽसन् इत्येवं सर्वत्रानुवृत्तिः

स्यात् न तु सत इति किं च तस्यास्तत्प्रकाशकत्वेन तत्र वर्तमानस्य जगतः आंध्यमपि स्यात् । जगच्च सदनुविद्धप्रका

शात्तेन च तथा च स्वतः सत्त्वप्रकाशरहितं जगत्तदधिष्ठानभूतात्मसत्ताप्रकाशाभ्यामेव सत्ताप्रकाशवद्भवतीति तत्राध्यस्त

त्वेन तत्कारणकमेव जगत् ॥ नापि पिंडादिनाशस्य घटादिकारणत्वमनुगतस्य दंडादेरेव कारणत्वात् । जागराद्यकालीनका

र्यस्य चासत्पूर्वकत्वं नास्मत्पक्षे सतः सुषुप्तिकालीनसद्रूपात्मनः कारणत्वांगीकारात् । सुषुप्तावात्मसत्त्वस्य च साधयिष्यमाण नः

त्वात् । असद्वेत्यादिश्रुतिश्चानभिव्यक्तसत्कारणपरा । कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यैवासद्वादस्य प्रतिषेधात्

॥ ॥ यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते ॥ ॥

भावा

अत्र केचित्सर्वमेतदभिति विचित्रं देहव्यतिरिक्तात्मन एव हि हस्यैव गच्छामि तिष्ठामि लंघयामि स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यात्म
त्वानुभवादिति वदंति॥ अन्ये केचित्तान्प्रत्यनवारयंत आहुः जीवात्मनि सति शरीरमरणस्य दर्शनान्नाहं चक्षुषा पश्यामि शृणो ण
मीत्यादिबुद्धिदर्शनादिंद्रियाण्येव आत्मान इति॥ ततोऽन्ये केचिदीषत्सूक्ष्मबुद्धयश्चक्षुरादींद्रियनाशे प्राणसत्वे जीव
नदर्शनादन्यथाऽदर्शनादहं बुभुक्षितोऽहं पिपासितोऽहमित्यादिप्रतीतेश्च प्राण एव आत्मेति भणंति। इतरे तु प्राणस्य बा
ह्यवायुवज्जडत्वेन भोक्तृत्वासंभवान्मन एव चेतनं भोक्तृ चात्मेति वदंति। योगाचारास्तु मम मन इति भिन्नतया प्रतीयमा
नस्यात्मत्वासंभवात् क्षणिकविज्ञानमहमिति प्रतीयमानं बुद्धिवाच्यापरपर्यायं संसारीति जल्पंति। तदधिक्कृत्यान्यः कश्चि
द्विद्युदुन्मेषनिमेषादिवत्क्षणिकस्य तस्यात्मत्वानुपपत्तेः सुषुप्तौ तस्याभावादन्यस्याप्यनुपलब्धेः शून्यमेवात्मेत्युद्गिर
न ति। एते च स्वस्वपक्षदार्ढ्याय तत्तत्सूक्तं आदाय यथाचकं चिद्युक्तिमप्युदाहरंति। अन्ये चैतदन्यथाऽन्यथात्मस्वरूपं कृणंति। ७
सर्व एते देवोपहतचित्ताः भ्रांताः सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायादिबहुलत्यस्यविरुद्धार्थपरिग्राहकाः नैतेषां

मार्गः आत्मनः श्रेयोर्थिभिः स्वधर्मेऽप्यनुसरणीय इत्यभिप्रेत्याह॥ देहं प्राणमिति॥ देहं सशिरस्कं पिंडं प्राणं पंचवृत्तिं
कमुखनासिकासंचारिणं इंद्रियाणि चक्षुरादीनि तानि च गोलकवन्ति रूपादिग्राहकाणि चलां क्षणिकां संततोदयां बुद्धिं वि
ज्ञानं शून्यं तु षष्ठं चकारात् तार्किकाद्यभिमतमात्मानं वादिनः चार्वाकादयः स्त्रीबालांधजडोपमाः स्त्री बाला अंध बधिरमूक
विज्ञानरहिताः अत एव भ्रांतास्तत्त्वमन्यथान्यथा प्रतिपद्यमाना अहमिति विदुरात्मत्वेन जानंति अन्यानुपदिशंतीत्यर्थः
नन्वेते वादिनः परीक्षका आस्तिका इत्यर्थं नास्तिकाः संतोऽन्यथान्यथात्मत्वं प्रतिपादयंत इति चेदीश्वरानुग्रहाभावाद्यस्तास्तिकाः साह
श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गेण कर्माद्यनुष्ठानेन भगवंतं परमेश्वरं सेवंते ते परमेश्वरप्रसादान्नैतादृग्व्यामोह इत्यभिप्रे
त्याह मायेत्यादिना॥ मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे भगवतः परमेश्वरस्यानाद्यनिर्वचनीया या
मायाशक्तिः परव्यामोहिका तस्याः विलासैः अनेकदेशेन कल्पितो यो महाव्यामोहः महान् अनंतः अपरिमाणो योव्या
८ ॥ ॥देहं प्राणमपींद्रियाण्यपि चलां बुद्धिं च शून्यं विदुः स्त्रीबालांधजडोपमास्त्वहमिति भ्रांता भृशं वादिनः॥ माया
॥ ॥शक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे तस्मै श्रीगुरु०॥४॥ ॥ सोऽहः देहाद्यात्मत्वभ्रमस्तं नाशयितुं शील
मस्येति सत्तथोक्तस्तस्मै नमः॥ तथा चोक्तं भागवते येषां स एव भगवान्दययेदनंतः सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकं॥ ते दुस्तरम

[illegible]

ननु भ्रम्यवृत्तिदर्शने सुषुप्तौ कस्याप्यनुपलंभात्कृत्स्नमेवालीकमिति यदुक्तं तस्य किं समाधानमित्याशंक्य सुषुप्तावात्मास्तित्वं साध
यन्समाधत्ते ॥ राहुग्रस्तेति ॥ यः पुमान् आत्मस्वरूपः परमेश्वरः करणोपसंहरणतः विशेषविज्ञानहेतुचक्षुरादिकरणाना
मुपसंहारात् सन्मात्रः पूर्णानंदादिरूपेण स्फुटप्रकाशमानतया केवलसन्मात्रेणास्थितः स एव सुषुप्तोऽभूत्सुषुप्तिभावो
भूत् करणाभावेपि पूर्णानंदभानवतोमुकात्मनः शंकाद्वात्सुषुप्तावात्मनो वैषम्यायाह ॥ मायासमाच्छादनादिति । माय
याऽत्माविद्यया समाच्छादनात् आवरणात्सन्मात्र इति संबंधः स्फुटमप्रकाशमानस्वस्वरूपतः सत्तैव दृष्टांतमाह ॥ राहुग्रस्तेति ।
राहुग्रस्तदिवाकरेंदुसदृशः राहुणा सैंहिकेयेन ग्रस्तौ गृहीतौ यौ दिवाकरेंदू सूर्याचंद्रमसौ ताभ्यां सदृशः तत्समानः सन् सुषु
प्तोऽभूदिति संबंधः । यथा राहुणा ग्रस्तौ दिवाकरश्चंद्रश्चावास्फुटप्रकाशौ न दृश्येते तावता दिवाकरस्य चंद्रमसो वा नास्तित्वं न
तद्वत्करणानामुपसंहारान्मायया वृतत्वाच्च सुषुप्तावस्फुटभासत्वेपि तावता नात्मनोऽसत्त्वमित्यर्थः ॥ ननु राहुग्रस्तस्य
सूर्यस्य चंद्रस्य वा स्फुटप्रकाशाभावेपि चक्षुषा विशेषतः सर्वैर्ग्रहणादस्तित्वं न तद्वदात्मनः तदा केनचित्सत्त्वमनुभू
॥ ॥ राहुग्रस्तदिवाकरेंदुसदृशो मायासमाच्छादनात् सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ॥ ॥
यतेइत्याशंक्य सुषुप्तावात्मनोऽविशेषतोभानं साधयति प्रागस्वाप्समित्यादिना ॥ यः सुषुप्तिकालीनात्मप्रबोध

न घटादिविषयोभासत इति वदंति तन्न आत्मनिश्चतान ६

भासयतीत्यर्थः ॥ अयमभिप्रायः । चैतन्यं तु स्वतोऽविरोध्यपि अंतःकरणप्रतिबिंबितं सत्तद्विरोधि । अत एवांतः
करणधर्माः रागादयः स्वसत्तायां सर्वदाभासंते घटपटादिविषयश्च बिंबचैतन्ये ब्रह्मण्येवाध्यस्तास्तिष्ठंति ॥ अंतः
करणेन चक्षुरादिद्वारा विषयदेशं गच्छता घटाद्यधिष्ठानबिंबचैतन्यमुपाधीयते । तथा चैकोपाधिसंबंधादंतः
करणे प्रतिबिंबावस्थितेन साक्षिचैतन्येन घटाद्यधिष्ठानचैतन्यमैक्यं भवति ॥ ततः साक्षिचैतन्येन तदज्ञाने
निवृत्ते घटादिविषयोभासते न सर्वदा । तदज्ञानावरणभंगार्थं चक्षुराद्यपेक्षेति न कोपि दोष इति ॥ केचित्तु चिद्रूपात्म
निष्ठज्ञानस्य जडस्य स्वप्रकाशस्य जडस्य वा घटादिविषयेण संयोगादिसंबंधाभावात्स्वरूपसंबंधस्य चातिप्रसक्तत्वात् ॥
केचित्तु विषयनिष्ठस्फुरणेन घटादिभानमिति कथयंति । तदपि न विषयनिष्ठस्यात्मभासह संबंधाभावेनाहं जानामीति
संबंधप्रत्ययानुपपत्तेः तस्मादुक्तप्रकारेण स्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यसंबंधादेव घटादिविषयभानमिति । तदेवं अहं जा
नामीत्यादिना ज्ञानानि । घटादिकमहं जानामीति घटादिविषयसंबंधतया भांतं प्रत्यगात्मानं तमेव साक्षित्वेनावस्थितं पुर
त ॥ ॥ ज्ञानासीतितमेव भांतमनुभात्येतत्समस्तं जगत् तस्मै श्रीगुरु० ४ ॥ ॥ परमेश्वरमेवानुपश्याद्देतद्विविधं [illegible] जगत्
समस्तं सर्वं जगज्ज्ञानि प्रकाशते । अनुमानमपि न तस्य स्वतः किंतु अग्निर्दहंतमन्वयोदहतीतिवदध्यासादेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः तं
मेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीति श्रुतेः ॥४॥

तयासर्वास्वप्यवस्थासु वर्तमानं॥ अयंभावः योहिअसत्यजडानानंदरूपासु सर्वास्वप्यवस्थासु व्यावर्तमानासु यः सु
सः स्वप्नमद्राक्षं सोहमिदानींजागर्मि इत्यवस्थात्रयेपि योहंबालो युवावृद्धश्चसोहमिदानीं वर्तेस्मीतिबाल्यादिष्वपि तस
त्वेनानुवर्तमानोऽनुभूयते तथाद्रष्टृत्वेनाभिमतेषु चक्षुरादिषु व्यावर्तमानेषु स्वयंतत्साक्षित्वेन यश्चिद्रूपः स
धा दानुवर्तमानोऽनुभूयते तथाप्रियत्वेनाभिमतेषु वित्तपुत्रपिंडादिषु व्यावर्तमानेषु च यः स्वयंसदाप्रीतिविषयः सेवेद्रूपा
त्वेन निरतिशयप्रीतिविषयतया आनंदरूपत्वेनानुवर्तमानोऽनुभूयते। नह्यहंबुद्धिविषयतया आत्मत्वेना
भिमतेषु देहादिभोक्तृतेषु व्यावर्तमानेषु युष्मत्प्रत्ययसहबुद्धिमव्यभिचरन्सदात्मत्वेनानुगतोऽनुभूयते॥ अतः स्व
रूपत्वाच्चिद्रूपत्वसानंदरूपत्वयाप्रियत्वमहंबुद्धिविषयत्वयाप्रत्यक्त्वं च यः सदापिनव्यभिचरतिसएवत्वंपदलक्ष्या
र्थइतिभावः॥ तथाचवापनीयश्रुतिः नेवाएतमात्मानंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं स्वप्नेअजाग्रत्मसुषुप्तं सुषुप्तेअजाग्रत
मस्वप्नं तुरीयेअजाग्रतमस्वप्नमसुषुप्तमव्यभिचारिणं नित्यानंदसदेकरसंह्येवचक्षुषोद्रष्टा श्रोत्रस्य सोद्रष्टासर्व ९
स्य द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसि। एतदेवाह

अहमिति॥ अंतः स्फुरंतं सदेति। अंतःशरीरादिषु मध्ये अहमित्यहंबुद्धिविषयत्वेन सदा सर्वेष्वपि कालेषु स्फुरंतं
भासमानं उपलक्षणमेतत्। सत्वेन प्रियत्वेन च सदा स्फुरंतमित्यपि द्रष्टव्यं। एवंभूतं प्रत्यगात्मानं यः परमेश्वरः स्वात्मान ६०
मेवसत्यं ज्ञानमनंतंब्रह्म। विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु सच्चिदानंदत्वेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वेन च प्रसिद्धः
स्वयं परमेश्वर एवात्मा स्वरूपं यस्य प्रत्यगात्मनः नतु कर्तृत्वादिरूपेणाध्यस्यमानः आत्मा सः प्रत्यगात्मा स्वात्मा तं ब्र तं
ह्माभिन्नमिति यावत् भद्रया शोभनया मुद्रया करकलितज्ञानमुद्रया भजतां स्वभक्तानां प्रकटीकरोति तेषां प्रत्यगात्म
नं ब्रह्मस्वरूपत्वेन प्रकटं प्रकटीकरोति स्फुरयति तस्मै नमः। बाल्यादिषु तथा जाग्रदादिष्वपि सर्वास्ववस्थासु व्यावर्त
मानासु अनुवर्तमानं सदा अंतः अहमिति स्फुरंतं भजतां प्रत्यगात्मानं प्रकटीकरोति विस्मेनपदस्यान्वयः॥७॥
६० ॥ ॥अहमित्यंतः स्फुरंतं सदा॥ स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो मुद्रया भद्रया तस्मै श्रीगुरु॥७॥ ॥
ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तं चेत्किमपि नास्ति तर्हि कथं परमार्थोपदेशादिव्यवहारः न हि तत्र ग्रंथोतु कश्चिद्बद्धोस्ति ये
नबंधनिवृत्तये विद्योपदेशः स्याद्बद्धहेतोः कस्याप्यभावान्नापि विद्यावता मुक्तिः संभवति तद्धेतुगुरुशास्त्रादीना

१० नाम भावा भासि विद्यावदोमुक्तिः संभवत्वि वा दित्याशंक्या नाद्यनिर्वचनीय परमार्थ्यस्त मायावशादेव सर्वो व्य
वहारो ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वाक् पर्यंतं घटत इत्यभिप्रेत्याह ॥ विश्वपश्यतीति ॥ पुरुषः पूर्णः यः श्रुत्यंते ज्ञानपादः प
परमेश्वरः मायापरिभ्रामितः स्वोपाधिभूतया मलिनसत्वप्रधानया कार्यकारणसंघाताकारेण परिणतया स्वमंत्रविष्ट
या परिभ्रामितः [illegible] विषयभ्रमं प्रापितः एष सर्वप्राण्यपरोक्षः जीवः सन्संसारित्वेन भातः विश्वं जगदिदं तावत्
भेदभिन्नतया भ्रमेण पश्यति अवलोकयति भेदमेव दर्शयति ॥ कार्यकारणतयेत्यादिना ॥ अयमर्थः यद्यपि परमार्थ
तो ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि नास्त्येव नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या निषेधात्तथापि अनाद्यनिर्वाच्याविद्या [illegible]
धवृत्तो जीवः अयं च बहुभेदभिन्नं पश्यति निजपरत्वाद्द्वैवानेकविधं स्वभतः स्यवस्तु नाब्रह्मैव सतमात्मानात्मविलाने
थसंकुलतया भयया भ्रमितः सभ्रांतिसिद्धः गुरुत्वा स्वन्यायादिभ्यो विद्यात्यै नानिवर्तते अविद्यावासनासवासना
॥ ॥ विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंबंधतः शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ॥ ॥ १०
९५ ॥ ॥ स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामितः तस्मै श्रीगुरु० ॥ ॥८॥ ॥

समये सुषुप्तितउत्थानसमये अत्यभिज्ञायते कथं प्राग्यो अहमस्वाप्सं स एवेदानीं जागर्मीति ॥ न च तदा अननुभूतस्य प्र
त्यभिज्ञानं संभवति ॥ अन्यत्र देवदत्तादावननुभूतेऽप्रत्यभिज्ञानादर्शनात् न च तदा करणेनात्मानुभवे इंद्रियकरणानां सूक्ष्माव
स्थावृत्तः स्वप्रकाशस्यात्मनः सदा नंतदा शून्यत्वं नापि तस्य क्षणिकत्वं नापि जडत्वं उक्तयुक्तेः एवं सुषुप्तिकाले सुकलेविली
नेन मायाभिभूतः स्वरूपभूतिः ॥ पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुध्यः ॥ सतु सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्या
दिश्रुतिभ्यात्मनः सच्चिदानंदस्वरूपत्वेन सुषुप्तावस्थानं दर्शयति ॥ आत्मनः सुखरूपत्वं चोत्थितेनानुसंधीयते सुखम
हमस्वाप्सं मितितनोनकोपि दोष इति भावः ॥ ६ ॥ ॥ इदानीं मुंजादिषीकामिव देहादिभ्यो विविच्य सच्चिदानंदरूपं प्रत्यगा
॥ ॥ प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते तस्मै श्रीगुरु० ॥ ६ ॥ बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्त्य हमित्यंतः स्फुरंतं स्व
त्मानं प्रदर्शयंतं स्वपरमेश्वरानुग्रहं श्रुतिगुर्वीश्वरप्रसादलभ्यं प्रदर्शयन्नाह ॥ बाल्यादिष्विति ॥ बाल्यादि [illegible]
षु बाल्यशैशवतदादिषु शैशवकौमारयौवनमध्यमवयस्थविररूपासु जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति [illegible] मूर्छाजन्ममर
णरूपासु कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपासु च सर्वास्वप्यवस्थासु क्रमशः व्यावृत्तासु परस्परं व्यावर्तमानासु अनुवर्तमानं अनुगत
तथान्यास्वपि अवांतरे गर्भ श्रवणादिरूपासु ×१

११ भूरंभांस्येति ॥ भूः पृथिवी अंभांसि जलानि अनले ने अग्निः अनिलो वायुः अंबरमाकाशः अहर्नाथः सूर्यः हिमांशुः चंद्रः
पुमान्सकलकर्मविद्याधिकारी जीवः इत्येवं प्रकारेण यस्यैव परमेश्वरस्य सर्वशक्तेः सच्चिदानंदात्मकस्य सदाशिवस्यैव मूर्त्य
ष्टकं मूर्तीनां विग्रहभूतानामष्टकमाभाति आसमंतात्प्रकाशते ॥ अयमर्थः उपासकः स्वदेहे वर्तमानं पंचमहाभूतानि समष्टिभूतैः मविग्रहानि
आपाद्यानां च सूर्यचंद्राभ्यां मेकीकृत्य पंचभूतात्मकशरीराभिमानिनः स्वात्मानमष्टमूर्तिं परमेश्वरमेकीकृत्य स[illegible]क
रूप्यापि अष्टमूर्त्यात्मकः सदाशिवोऽस्मीति चिंतयेत्तेनोपासना निवार्यते तस्माच्च प्राप्यः सर्वैश्वर्यसंपन्नोहं तस्मिन्देशसामि
नतत्त्वज्ञानेन तत्त्वसाक्षात्कारेण मुच्यते इति विमृशतां नानाविधविकल्पतः अविभ्यो युक्त्या वा निरवीचार्यमाणानां पुरुषाणां पर
स्मात्सर्वस्मादुभौ विविधप्रपंचात्मना प्रवर्तमानाद्यस्मात्सर्वाधिष्ठानात्सच्चिदानंदात्मकात्परमेश्वरादन्यत्पृथक्
किंचनापि किंचिदपि न विद्यते न भवति सर्वस्य तस्मिन्परमेश्वरे अध्यस्तत्वेन तन्मात्रत्वात् ॥ तथा चोक्तं महिम्नस्तवे ॥ त्वमर्कस्त्वं
त्वमर्क ॥ ॥ भूरंभांस्यनलोऽनिलोंबरमहर्नाथो हिमांशुः पुमानित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकं ॥ नान्यत्किंचनवि ॥ ॥ द्यते ११
॥ विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभोस्तस्मै श्री० ॥९॥ त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवहस्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धर

निद्राणस्यैव सम्यग्दर्शनसमुपजातमपयेन प्रबुद्धस्य स्वमात्मनः संसारामुक्तस्य स्वरूपे सच्चिदानंदात्मनि निरतिशा
यसहजसंपन्न एव रसाभासोऽवतिष्ठते ॥ तदुक्तं सर्वज्ञात्ममुनिभिः तस्माद्ब्रह्माविद्यया जीवभावं प्राप्यास्थितात्मा तावदसुखरूपे के
पेतचित्तेन संदिग्धविश्वजातं मायाकार्यादिदर्शनं वसानं न पश्येत्स्वीयाविद्याकल्पिताचार्यवेदन्यायादिभ्यो जायते तस्याव
यासस्य ज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः स्वीये रूपेऽवस्थितिः स्वप्रकाशादिति ॥ ततः सर्वस्य परमार्थतो ब्रह्ममात्रत्वेऽपि मायया
वृत्ताद्भेदात्सर्वस्य युपपद्यते इति । कार्यजन्यं कारणं जनकं स्वगृहक्षेत्रधनादिस्वामी नहान् देवदत्तादिः शिष्यः
विद्याग्रहणार्थं विधिवद्गुरुमुपसन्नः आचार्यो विद्योपदेष्टा पिता निषेका पुत्रस्तदुत्पन्नः संभवत्येवं द्विरूपेण विश्वं यः पश्य
तितस्मै नम इति संबंधः ॥ ८ ॥ ॥ इदानीं मुक्तस्वरूपब्रह्मात्मापरोक्षज्ञाने मंदाधिकारिणामष्टमूर्तिमुपासनं क्रमसमु
च्चिदायकं मुत्तमाधिकारिणां श्रोतव्यादिश्रुतिसिद्धवेदांतनदिषयब्रह्मविचारसाधनमित्यभिप्रेत्याह ॥ ॥ ॥
भुवेन ० अंभसेन ० अनलाय ० अनिलाय ० अंबराय ० अहर्नाथाय ० हिमांशवे ० पुंसे ० इत्यतिश्रीविद्याष्टमूर्तिरूपिणे ०

गिरात्मात्वमिति च ॥ परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणतादिभ्या निगिरं न विद्मस्तत्तत्वं यमिह तु यत्त्वं न भवसि इति श्रुतिश्च विश्वं
मूर्तं भुवनं विचित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न
ज्यायोऽस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्याद्याः स्तब्धः निश्चलः दिवि स्वप्रकाशे स्वस्वरूपे । तथा चोक्त
रूप ब्रह्मज्ञानादुत्तमाधिकारिणामिहैव सच्चिदद्वयानंदपरिशिवरूपेणावस्थानलक्षणा मुक्तिरासाद्यते ॥ अत्र ब्रह्मसमुच्चयं तदन्यादिश्रुतेरि
त्यभिप्रायः ॥ तस्मै ज्ञानोपदेष्टृगुरुरूपाय दक्षिणामूर्तये परमेश्वराय नमोऽस्त्विति ॥ ९ ॥ ॥ इदानीमेव स्तोत्रपाठे सम्प्रवृत्तानां मु
रुषधौरेयाणामवश्यं भाविफलं कीर्तयन्नुपसंहरति ॥ सर्वात्मत्वमिति । उक्तप्रकारेण सुष्ठुभिः स्तवैः अस्मिन्स्तोत्रे इदं श्रुतिषु इदं सर्वं यदयमात्मे
त्यादिश्रूयमाणं सर्वात्मत्वं प्रत्यगात्मनः सर्वात्मरूपत्वं स्फुटीकृतं स्फुटमावेदितं यस्मात् तेनास्य स्तोत्रस्य श्रवणात्तदर्थावगमनात्तदर्थ
मननात्तत्स्वार्थस्य युक्तिभिरनुचिंतनात् ध्यानात् श्रवणमननाभ्यां निर्णीतस्य तथैव सोऽहं सर्वात्मा परमेश्वरोऽस्मीति विजातीयप्रत्ययतिरस्का
रेण सजातीयप्रत्ययविषयीकरणात् संकीर्तनात् सम्यक् आगमसंबन्धात् कथनात् उच्चैः स्वरोच्चारणात् सर्वात्मत्वं महाविभूतिसहितं सर्वात्मत्वं भवम
॥ सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिन्स्तवे तेनास्य श्रवणात्तदर्थमननात्तद्ध्यानाच्च संकीर्तनात् ॥ सर्वात्मत्वमहाविभू ॥ ॥
तिसहितं ॥ ॥

महतीतिविभूतिः महतीसिद्धिरणिमाद्यपेक्षया तस्या त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वाच्च यासहितं युक्तमीश्वरत्वं सत्यज्ञानानंदलक्ष
णपरमेश्वरत्वं नस्युः तिलक्षणा सिद्धं स्वतएवानित्यसिद्धं विद्यमानं स्याज्जवेदधुनाज्ञायते इत्यर्थः ॥ पुनर्भूयो ऽष्टधा ऽष्टप्रकारे
ण परिणतं मायापरिणामरूपैश्वर्यं चाणिमादिकमव्याहतं कचिदप्यप्रतिहतं सिध्यति । स एकधा भवति त्रिधा भवा
सायदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वं भवेदित्यर्थः ॥१०॥ ॥ ॥

॥ स्यादीश्वरस्त्वं स्वतःसिद्धं नस्पुनरष्टधापरिणतं चैश्वर्यमव्याहतं ॥१०॥ ॥

एवमेषाकृता व्याख्या श्रीदक्षिणामुखस्तुतेः ॥ यथामति तया तुष्टो दक्षिणामूर्तिरस्तु नः ॥१॥ वासेन सीतां परिरभ्य बाहुना
वामा कलस्वनाद्धात्रि मुद्रयवीतं । नत्वं करेण पाद्विश्रांतमद्वयं हनूमते दत्तवान्स्थिं हरिं भजे ॥२॥ भास्वद्रत्नासनस्थं मणिनिकर
लसत्सर्प हेमाधिभूषं । हेमांगी द्रात्रिसूत्रीविधृतककलसरवा दक्षो सुधा फलं ॥ सांद्रानंदं स्वभक्ताभयवरदकरं स्मेरवक्त्रं त्रिनेत्रं स १२

सुरद्य

बंच चंद्रार्धमौलिं स्फटिकमरकताभं मंत्रमूर्तिं नमामि ॥३॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीकैवल्यानंद
योगींद्रपादपद्मयुक्तकमलभृंगायमानस्वयंप्रकाशयतिना विरचिता दक्षिणामूर्तिस्तोत्रव्याख्या समाप्ता ॥ छ ॥ ॥ ॥

१०७/५

श्रीः

"दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्"

सटीकम्

स्वयंप्रकाशयतिप्रणीतया

व्याख्यया सहितम् ॥

107/6

गरात्मात्मनि च ॥ परिच्छिन्नमेवं त्वयि परिणतादिभ्राति गिरं न विद्मस्तत्त्वं वयमिह तु यत्त्वं न भवसि इति । श्रुतिश्च विश्वं
भूतं भुवनं विचित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न
ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्याद्याः स्तब्धः निश्चलः दिवि स्वप्रकाशे स्वस्वरूपे । तथा चोक्त
रूपब्रह्मज्ञानादुत्तमाधिकारिणामिहैव सच्चिदद्वयानंदपरिशिवरूपेणावस्थानलक्षणा मुक्तिरासाद्यते । अत्र ब्रह्मसमुच्चितत्यादिश्रुतेरि
त्यभिप्रायः ॥ तस्मै ज्ञानोपदेष्टृगुरुरूपाय दक्षिणामूर्तये परमेश्वराय नमः अस्त्विति ॥ ९ ॥ ॥ इदानीमेतत्स्तोत्रपाठश्रवणानां फ
लं धौरेयाणां भवत्युभान्ति फलं कीर्तयन्नुपसंहरति ॥ सर्वात्मत्वमिति । उक्तप्रकारेण सुष्ठिं स्तवेऽस्मिन्स्तोत्रे इदं श्रुतिषु इदं सर्वं यदयमात्मे
त्यादिश्रूयमाणं सर्वात्मत्वं प्रत्यगात्मनः सर्वात्मरूपत्वं स्फुटीकृतं स्फुटमावेदितं यस्मादनेनास्य स्तोत्रस्य श्रवणात् कृतो विधिवत् श्रवणात्तदर्थ
मननात् कृतस्यार्थस्य युक्तिभिरनुचिंतनात् ध्यानाच्छ्रवणमननाभ्यां निर्णीतस्य तथैव सोहं सर्वात्मा परमेश्वरोस्मीति विजातीयप्रत्ययतिरस्का
रेण सजातीयप्रत्ययविषयीकरणात् संकीर्तनात् सम्यक्प्रकाशनात् परेभ्यः कथनादुच्चरणात् सर्वात्मत्वं महाविभूतिसहितं सर्वात्मत्वं भवेत्
॥ सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिंस्तवे तेनास्य श्रवणात्तदर्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तनात् ॥ सर्वात्मत्वमहाविभू ॥ ॥
तिसहितं ॥ ॥